

Prikaz

Ante Lešaja
**Knjigocid. Uništavanje knjiga
 u Hrvatskoj 1990-ih**

Profil/Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2012,
 600 str.

Smjene dominantnih društvenih ideja redovito su traumatične za institucionalne strukture, za zatečene političke i idejne formacije i za društvo u cijelosti. Razmišljanja i istraživanja o raspadu Jugoslavije općenito, o ratu koji je uslijedio posebice, predmet su nebrojenih knjiga, članaka i znanstvenih djela. Kad i naizgled djeluju kao da pripadaju povijesti, te se interpretacije nenadano oživljuju kao aktualni politički problemi koji imaju moć da određuju sadašnjost. Postoje dominantne interpretacije, općeprihvaćene, kao i one manjinske, kritičke, alternativne. Jedne oživljavaju zaboravljene stvari, dok ih druge minoriziraju ili negiraju. U tako ocrtanoj situaciji javlja se knjiga Ante Lešaje *Knjigocid. Uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*. Tema kojom se autor bavi na rubovima je velikih političkih zbivanja, ali se kroz knjige i druge proizvode ili simbole ljudskog djelovanja, znanja i pamćenja prelamaju u pozadini temeljna pitanja hrvatskog društva. Knjiga ima dva centralna fokusa: prvi, pokušaj razjašnjavanja fenomena uništavanja knjiga i ostalih kulturnih dobara; drugi je neka vrsta opće kronike stanja u Hrvatskoj devedesetih godina prošlog stoljeća. Dva fokusa upućuju jedan na drugi i

međusobno se objašnjavaju: kakva je socijalna povijest knjige devedesetih godina u Hrvatskoj, odnosno kako je knjiga preživljavala u tim vremenima, i drugo, kakve su se to političke i idejne silnice manifestirale kao snažni ideološki naboji koji su između ostalog zahvaćali i ugrožavali kulturna dobra.

Autorova je motivacija za bavljenje ovim fenomenom višestruka. Kao sveučilišni profesor ekonomije bio je već svojom profesijom upućen na knjige. Knjiga je, kao i svaka pisana dokumentacija, tvrdi Lešaja, "svojevrсна svetinja koju treba respektirati, čuvati, i naravno, koristiti kao dokument o vremenu u kojem je nastala, koja reflektira razvoj društva *in toto*. Stoga je čuvanje knjižne i dokumentacijske građe od bilo kakvog uništavanja pokazatelj 'civilizacijske zrelosti društva'" (13). Autor je i sam sudjelovao u osnivanju knjižnice Narodne općine Korčula krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, iste one koja je nekoliko godina kasnije postala poprištem jednog od najeksponiranijih slučajeva uništavanja knjiga. Kao razloge bavljenja ovom temom autor navodi upravo svoju povezanost s Korčulom i iznenađujući intenzitet netrpeljivosti prema drugom; zahvalnost bibliotekarima koji su svoju profesionalnu dužnost u tim vremenima obavljali časno i stručno, te sudske procese koji su se povodom slučaja Korčula vodili protiv *Ferala* i Milana Kangrge. Na početku knjige, u tri pisca nalazi svoje duhovne i svjetonazorske sugovornike: u Karelu Kosíku koji promišlja o privilegiranim trenucima u povijesti, kada stvarnost sama pokazuje svoju suštinu i kada je važnije zapisivati nego biti prorokom i vidovnjakom, u Branku Čopícu koji zbori o vremenima kada dolaze crni konji i crni

konjanici, o noćnim i dnevnim vampirima, o mrkim ubojicama s ljudskim licem, o Granadi i lutanju njenim osunčanim ulicama kojima su vodili Lorcua na strijeljanje i o potrebi da napiše zlatnu bajku o ljudima prije nego što i njega samog odvedu; i u Šenoi, u čijoj poruci nalazi uputu za djelovanje: ti dodaj zrno svoje za velik ljudski rod.

Nakon uvodnih obrazloženja o potrebi istraživanja uništavanja knjiga, prva je analiza posvećena uništavanju spomeničke baštine. Iako su pojedinačni slučajevi zabilježeni i prije, počeci uništavanja spomenika sežu u 1990. godinu, a najintenzivniji su u razdoblju od 1991. do 1995. godine. Podaci koje donosi studija Saveza antifašista Hrvatske izvještavaju o 2964 zabilježena slučaja uništavanja spomen-obilježja u desetogodišnjem razdoblju. Tu studiju autor uspoređuje s knjigom *Cultural Heritage of Croatia in the War 1991/1992* koja problemu spomeničke baštine pristupa iz sasvim drugog kuta. Lešaja argumentira da je ta knjiga problematična iz više razloga: neprimjereno upotrebljavanje termina "agresor" bez problematiziranja zločina koje je počinila vlastita strana; zanemarivanje onog dijela spomeničke baštine koji je povezan s narodnooslobodilačkom borbom; vrednovanje i "amnestiranje" Vojna Bakića kao stvaratelja poistovjećenog s hrvatskim kulturno-civilizacijskim krugom ili kao stvaratelja djela koja nadilaze socijalističku ideologiju i predstavljaju vrhunce apstraktne umjetnosti (spomenik Pobjedi naroda Slavonije u Kamenskom), uz ignoriranje ostalih njegovih srušenih spomenika posvećenih narodnooslobodilačkom ratu. Bilješka o rušenju tog spomenika, do kojeg je došlo početkom 1992. godine, objavljena je u lokalnom listu,

gdje je stajalo da je spomenik srušen uslijed jakih naleta vjetra; a takva je obavijest objavljena i u *Vjesniku*. Međutim prema autorovim izvorima, ne samo da za uništavanje spomenika nije kriv vjetar već je poznato i koja ga je vojna postrojba minirala. Dušan Matić u knjizi *Vojin Bakić moj prijatelj* opisuje dramatične događaje: "Prema pričanju očevidaca, tog zimskog dana bojnik Miljenko Crnjac, komandant 123. brigade hrvatske vojske naredio je rušenje spomenika. Nije miniranje išlo jednostavno, odjedanput, jer vandali nisu znali da je spomenik stručno sagrađen, s 25-30 statičkih uporišta, kako bi mogao odolijevati svim vremenskim nepogodama. Bakiću su pomagali u poduhvatu mnogi stručnjaci, inženjeri i statičari. Rušili su ga i rušili, a tek su deveti put uspjeli u barbarskoj namjeri" (48). Primjer grada Osijeka također je zanimljiv: Skupština općine Osijek donosi odluku o restauraciji spomenika, od konzervatorskog odjela zatražen je popis samo spomenika povezanih s NOB-om, poduzeće Unikom, direktora Tomislava Glavaša, izvodi radove i deponira spomenike na smetlište, direktor pismom obavještava vlastitog brata da je marljivim radom uništeno 45 spomenika, ali da nedostaje još eksploziva; u aktera tih događaja nastupila je amnezija odnosno, službeno, nitko ništa nije znao. Ti primjeri ukazuju na više problema. O događajima o kojima se raspravlja mišljenja su sukobljena; s jedne strane postoje studije koje obrađuju samo dio problematike; druge studije ukazuju ili da stanje nije opisano u cijelosti ili da je iz nekog razloga prešućeno; također, postoje sporovi o počiniteljima tih zločina, pri čemu je jasno da je za sve konkretne događaje vrlo teško ustanoviti činjenice. Ali temeljna je razina nedvojbena: ono

što se simbolički povezuje s tekovinama antifašističke borbe i socijalne revolucije iz perioda Drugog svjetskog rata, koje su činile jednu od nosećih ideja jugoslavenske socijalističke ideologije, osuđeno je na propast, uništeno je nizom barbarskih djela u sprezi ratnog, političkog i nepolitičkog djelovanja. Ustrojavanje novog sistema vrijednosti zatim se analizira prikazom uništavanja knjiga i ostalih manifestacija isključivosti. Idejno-politička tranzicija devedesetih godina, sa stajališta spomeničke baštine, divljačkog je karaktera (63).

Poznati njemački pisac Thomas Mann zapisao je: "Tko pali knjige, palit će i ljude", a Šnajder tezu proširuje: "... a nakon ljudi, tko zna koliko još dugo, gorjet će knjige" (265). Reminiscencija na nacističku Njemačku i na ustaštvo plastično ocrtava način nijekanja staroga i ustanovljavanje novog vrijednosnog sistema, kako sadržajno tako i prema metodi, pri čemu je manje bitno jesu li knjige uistinu spaljene, bačene u kontejner ili na ulicu. Presudno je da na određeni način knjižnica postaje poprište političke borbe, a knjiga gubi svoj "građanski status" i pretvara se u nositelja nečeg što je prevladano, neprijateljsko i zahtijeva uništenje. Knjižnice o kojima se radi različitih su tipova: narodne knjižnice, školske biblioteke, privatne biblioteke, specijalne knjižnice, knjižnice društveno-političkih organizacija, knjižnice koje su se nalazile unutar strukture JNA. Analiza je višestruka. Prvo se analizira stradanje knjižnica na ratnim područjima i izvan ratnih područja, zatim broj napisa (članaka, publikacija) posvećenih tematici stradanja knjiga ovisno o prethodnom kriteriju i po godinama, zatim se analizira ustrojstvo

knjižnog sistema i relevantne legislative, mogućnosti pravosudnog sankcioniranja uništavanja knjiga i stavovi nadležnih institucija. Utvrđuje se približan broj stradale knjižne građe i potanko opisuju najpoznatiji primjeri uništavanja knjiga. Poseban se osvrt posvećuje stanju knjižnica i društvenih domova na području koje je pripadalo takozvanoj Republici Srpskoj Krajini. Premda je rat nedvojbeno presudna odrednica tog doba, Lešaja argumentira da je neprimjereno inzistirati na jednostranim određenjima: naime, rat je bio ponajprije obrambeni, u cilju obrane od vanjske neprijateljske sile, ali bio je dijelom i agresorski, s pretenzijama na teritorij s druge strane avnojevske granice; naposljetku, to je bio i građanski rat, s obilježjima društvenog prevrata i rješavanja nacionalnog pitanja Srba i Hrvata. Na područjima ratnog djelovanja desilo se nekoliko teških slučajeva stradanja knjiga i knjižnica: Narodna knjižnica u Vinkovcima, knjižnica Interuniverzitetskog Centra u Dubrovniku. Sporni su pak podaci o stradanju knjižnice u Vukovaru (čiji je fond navodno uništen u ratnim djelovanjima) i knjižnice Medicinskog centra u Karlovcu. Usporedbom različitih izvora otkrivaju se kontradiktorne informacije. Zaključak koji se nameće jest da dio informacija koji se tiče stradanja knjiga na područjima ratnog djelovanja ima funkciju jasnog određenja ugroženosti i imenovanja agresora te elemente propagande. Što se tiče stradanja knjiga na područjima izvan ratnog djelovanja, njih je znatno teže otkriti jer se radi o pozadinskom ratu "vlastite" strane kojemu je cilj zbaciti dominaciju stranih elemenata. Razlozi zbog kojih je knjiga neželjena različiti su. Radi se o knjigama koje

su pisane ćirilicom, o knjigama srpskih autora, o knjigama koje su prevedene na srpski jezik, kod srpskih izdavača, o knjigama socijalističke provenijencije u najširem smislu, o knjigama povezanim s jugoslavenskom antifašističkom borbom. Uobičajeni je postupak otpis knjiga, kao jedna od reguliranih procedura u knjižničarskoj struci. Lešaja analizira razvoj normiranja kriterija za izlučivanje knjiga. Formulacije u prvoj polovini osamdesetih inzistiraju na maksimalnom čuvanju građe; revizija se vrši na osnovi amortiziranosti fonda, zastarjelosti zaduženja i nestalosti knjige. Prvi je kriterij doživio najveću evoluciju: uz njega se u razdoblju dužem od deset godina dodaju termini poput neaktualnosti, neadekvatnosti i zastarjelosti, a potonji u konačnici zadobiva najveće značenje. Međutim, koliko god formulacije s jedne strane težile preciznosti ili dobivale vrijednosne konotacije, sama terminologija nije presudan element; problem je kada struka gubi svoju autonomiju da može mirno i profesionalno, prema etičkom kodeksu, obavljati svoj posao, odnosno kada je prinuđena ili ohrabrena da interpretira norme na način koji diskriminira određene dijelove knjižne produkcije; drugim riječima: kada struka svoju poziciju interpretira na osi između cenzure i autocenzure. Lešaja navodi niz iskaza prema kojima se među knjižničarima širio kapilaran strah jer je zadržavanje određenih knjiga moglo značiti i jednu vrstu neprimjerene političke poruke; mnogo je situacija u kojima su knjige otpisane, ali su zadržane na policama, u zatvorenim fondovima i spremištima; kao što postoje slučajevi u kojima je propisana procedura bila prekršena ili zlorabljena na inicijativu samih knjižničara.

Pažnju privlače i dva dokumenta koja svjedoče o novim praksama vrednovanja knjige. Radi se o nuputcima izdanim 1992. godine koji reguliraju rad školskih biblioteka. Prvi dokument nije službeno objavljen, ali je kružio među knjižničarima; ipak, nakon što je javnost saznala za njegovo postojanje, povučen je i kasnije objavljen u Sloveniji. Naslijedio ga je drugi dokument, koji je i javno objavljen. Oba dokumenta navode kriterije kao što su “svekolike promjene”, “nova koncepcija škole”, “napuštanje bilo kakve ideologizacije”, “isključivo hrvatska izdanja”, “estetski reprezentativna djela”, “ideološka literatura iz prošlog sustava koja nudi svoja tumačenja povijesnih istina” (113). Sama je struka također pokušavala dati svoja obrazloženja. Jedan tip argumenta jest da je postojala prezastupljenost literature koja je neadekvatna ili zastarjela u svjetlu novih duhovnih i političkih prilika. Knjižnice su prečesto bile pretrpane knjigama koje nitko nije čitao, a koje su velika izdavačka poduzeća po političkim direktivama tiskala u velikim nakladama; drugi je tip argumentacije da su knjige bile bacane upravo zbog svoje istrošenosti odnosno uslijed korištenja. Stipčević govori o tome kako su knjižničari kao i građani odahnuli padom komunističkog režima jer su se mirno mogli rješavati takve vrste literature; nitko nije ni primijetio da je nestala. Prema analizama autora, stope otpisa bile su mnogo veće nego što je to zakonom preporučeno; na općoj razini knjižnog fonda Republike Hrvatske došlo je do značajnog pada naslova. Pritom je zanimljiv slučaj stvaranja knjižnice Srpskog kulturnog društva Prosvjeta u Zagrebu: za razliku od tipičnog ili željenog razvoja knjižnica manjinskih zajedni-

ca, ona je nastala upravo radi spašavanja odbačenih knjiga iz drugih, privatnih ili javnih biblioteka. Iako se o sustavnoj i službenoj politici diskriminiranja i isključivanja u ovom smislu ne može govoriti, autor smatra da postoji široka neformalna mreža političkog i institucionalnog utjecaja i obrasca djelovanja, koja je u različitim oblicima podupirala čišćenje nepoželjne građe iz knjižnica. Od javnih političkih istupa zabilježena je i izjava tadašnjeg ministra financija Borislava Škegre kako će se “financirati biblioteke da izbace iz knjižnih fondova knjige ‘na srpskom i sličnim jezicima’” (15). Nadležne institucije, poput Nacionalne sveučilišne biblioteke, Ministarstva kulture, Hrvatskog knjižničarskog društva, nisu reagirale na prijave o narušavanju profesionalnog kodeksa ponašanja, na pojave koje spadaju i u domenu kaznenog progona; mogući diskriminatorni element u potpunosti je zanemaren. O mnogim slučajevima cjelovita dokumentacija uopće ne postoji, što svjedoči o nebrizi, kao i o tome da pojedine procedure jednostavno nisu bile provedene i primjereno zabilježene. Po autorovu sudu, koji je niz godina upozoravao na pogreške i propuste, o čemu svjedoči i obimna prepiska koja je izložena u ovoj knjizi, te su institucije javno reagirale nevoljko i iznuđeno, a njihova su obrazloženja bila općenita i upućivala na navedene slučajeve kao na izolirane ekscese, odnosno dokazivalo se da knjige za koje se navodi da su ugrožene i dalje postoje u knjižnicama. Međutim niz tih izoliranih ekscesa upućuje na obrazac ponašanja, na duhovnu klimu isključivosti koja nije bila sankcionirana. Ovlaštena tijela nisu slala jasnu poruku o tome što se smatra nedopuštenim ponašanjem, odnosno svojim su nedjelovanjem i

šutnjom pokazala što se smatra poželjnim ponašanjem. Nijedna osoba nije kazneno odgovarala za nesavjestan rad s knjigama. Naprotiv, pokrenuta su dva sudska procesa koja su sankcionirala ljude koji su upozoravali na uništavanje knjiga, a koje autor detaljno komentira: protiv Milana Kangrge i Igora Lasića zbog napisa u *Feral Tribuneu*. Oba su slučaja povezana sa slučajem bacanja knjiga u Korčuli. Kao mjerodavan pravorijek Lešaja citira Vladimira Primorca: “Umjesto pokretanja postupaka protiv odgovornih, dogodit će se, gotovo sigurno, da će osuda filozofa Milana Kangrge za kazneno djelo kleвете biti jedina reakcija društva i države Hrvata na kulturocid uništavanja knjiga. Ta osuda će biti zapisana u sudske zapisnike, a spis o ovome predmetu bit će poslan na čuvanje Hrvatskome državnom arhivu, zbog iznimne važnosti, kao građa o tome kako se gradila naša država” (30). Međutim ta se bitka nije vodila samo u knjižnicama, već i na drugim terenima: o tome kakva će se povijest proučavati, o tome kakav će se jezik govoriti, koja će se lektira čitati, odnosno kakvu će literaturu uopće građanstvo nalaziti u knjižnicama kao temeljnim ustanovama namijenjenim čitatelju; uz koje će likove djeca rasti. Slučaj protjerivanja Ježurke Ježića relativno je poznat i problematiziran u hrvatskoj javnosti, međutim *Pirgo* Anđelke Martić, priča o prijateljstvu djeteta i laneta u vihoru Drugog svjetskog rata, nakon što je u Jugoslaviji objavljena u 43 izdanja, u potpunosti je zaboravljen u novoj kulturi, dok je *Šegrt Hlapić* Ivane Brlić Mažuranić izgubio Kraljevića Marka, mitskog jugoslavenskog junaka. Zabilježeno je uništavanje ogromnog broja primjeraka *Enciklopedije Jugoslavije*, dakle cjelokupno sumirano znanje koje je “Jugo-

slavija” imala o sebi postalo je izlišno i pretvoreno je u obični papir koji se melje i reciklira.

U posljednjem dijelu knjige autor pokušava objasniti dimenzije i uzroke klime isključivosti u Hrvatskoj devedesetih godina. Uzroci tih prilika strukturalno su vezani za Jugoslaviju i odnose društvenih i političkih snaga u njoj. Temeljna je njegova postavka da globalnim padom socijalističke alternative kapitalizam nije riješio svoja proturječja, kritikom kojih su nastali alternativni ekonomski i politički sistemi zasnovani na nadilaženju dominacije kapitala. Povratak u kapitalističku orbitu, označili ga kao restauraciju prema Kosiku ili kao kontrarevoluciju prema Lešaji, u ovdašnjim je prilikama uzrokovan tektonskim poremećajima koje je izazvalo jačanje srednje klase. Ideologija srednje klase ne poklapa se s interesima radnog naroda, već kao svoju bazu vidi nacionalnu državu. Stoga se njezino jačanje poklopilo s republičkim zaokruživanjem u nacionalnom ključu, izazvavši time antagonizam suprotstavljenih klasa, porast nacionalnih i nacionalističkih problema, a kao idejni obzor uzrokovalo vraćanje prošlosti i tradiciji. Prvi politički akteri koji su bili nositelji ideologije srednje klase bile su političke stranke s početka devedesetih godina. Društvenu situaciju u Jugoslaviji, a time i podlogu njezina raspada i napuštanja socijalističke alternative, piše Lešaja, karakterizira “nastajanje i razvoj interesne pozicije srednje klase te formiranje, pozicioniranje i aspiriranje pojedine ideologije kojoj je nacionalizam temeljni oblik iskazivanja. A snagu prevratu dale su proturječnosti u samom fundamentu ekonomske strukture koje su afirmaciju socijalističke alternative ograničavale” (450). Nastav-

ljajući problematizirati pitanja društvenog vlasništva, izvlaštenja rada, privatizacije, odnosno restauracije kapitalističkih odnosa, Lešaja potanko analizira pet točaka: takozvanu duhovnu obnovu u Hrvata, pitanje o ratu kao domovinskom/obrambenom ili građanskom, srpsko pitanje u odnosu na tzv. Republiku Srpsku Krajinu i njezin pad, pravosuđe kao instrument pretvorbe i isključivosti te poziciju radnika.

Knjiga Ante Lešaje uistinu je veoma važna za razumijevanje recentnih kretanja hrvatskog društva, kako na razini sustavnog proučavanja fenomena uništavanja knjiga (što je prvi takav prikaz u nas) tako i na razini povezivanja sa širim društvenim i političkim prilikama. No ovdje se ne radi samo o kontekstualizaciji, nego o širokom i dubokom poniranju u velik broj aspekata koji su određivali dinamiku hrvatskog društva. Knjiga se temelji na obimnoj prikupljenoj građi, tako da i sama može funkcionirati kao relevantna bibliografija o nizu tema. No iako se čini da je o toj temi rečeno sve što se može reći, ipak ostaje dojam nedovršenosti slike o njoj. Dijelom zato što nije bilo nikakvih sankcija, dijelom zato što nije bilo nikakve katarze, kakvu bi ovako opisana problematika zahtijevala, a upravo je njihov izostanak i jedan od motiva za opravdanost ove knjige. No knjiga u Hrvata ovim je djelom iskupljena tek u neznatnoj mjeri. Ovdje se nameću šira pitanja: kako je knjigu moguće pojmiti kao univerzalno dobro, a čija se povijesna funkcija i status ipak neprestano mijenjaju? Konačno, kako uopće razumjeti gubitak dijela kulture i povijesti, koji je iz novodefinirane i uspostavljene realnosti jednostavno izbačen i zaboravljen?

Nikola Mokrović